

**DE ACHTSTE
ZONNEBLOEMEN**

*Niet te verzoenen is het leven.
Ten einde is dit wellicht nog 't meest:
Te kunnen zeggen: het is even
Tussen twee stilten luid geweest.*
J.C. Bloem

*Voor Friso, Veerle, Eline, Jonas
En als altijd voor Chiel*

PAULINE VIJVERBERG

DE ACHTSTE ZONNEBLOEMEN

DE ZOEKTOCHT NAAR VAN GOGHS
VERDWENEN SCHILDERIJ

JUST
PUBLISHERS

2e druk, oktober 2020

Auteur Pauline Vijverberg
Copyright © 2020 Pauline Vijverberg | Just Publishers BV
Uitgever Hans van Maar

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt,
door middel van druk, fotokopie, microfilm, digitale bestanden of op welke
andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van
Just Publishers BV.

*No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint,
microfilm, digital files or any other means, without written permission from
Just Publishers BV.*

Omslagontwerp Ben Gross
Omslagfoto G.H. Breitner, Geesje Kwak in Japanse kimono, 1893-1895.
Daglichtgelatinezilverdruk (16.8 x 12 cm.)
Universiteitsbibliotheek Leiden
Vormgeving binnenwerk Studio Spade, Voorthuizen
Redactie Tekstbureau Tempelier
Productie Hanzeboek

ISBN 97890 8975 769 2

NUR 300

WWW.JUSTPUBLISHERS.NL

Inhoud

1. Mijn ouders 1895 Eerste ontmoeting	7
2. 1952 Vergeten woorden	19
3. Jacobus en Niesje 31 augustus 1899	21
4. Afasie 1952	35
5. Kaartmiddag, eerste week september 1899	40
6. Kaartmiddag II september 1899	48
7. Geheimen 1952	58
8. Jacobus september 1899	60
9. Jacobus oktober 1899	67
10. Geesje 1899	77
11. Brieven 1952	80
12. Jacobus en Niesje april en mei 1900	83
13. Bezit 1952	90
14. Niesje september 1901	93
15. 'Ik heb een beetje de zonnebloem.' 1952	98
16. Niesjes schuldgevoel september 1901	100
17. Feest bij de Vereniging 1895	105
18. Geesje vertelt over Breitner	110
19. Niesjes eerste pianoles 1895	118
20. Niesje september 1901	120
21. Geboorte Aafke oktober 1901	123
22. Niesje 1901 - 1902	128
23. Aafke. Mijn eerste jaren 1901-1907	135
24. Leven in een pauze 1952	147
25. Jacobus begin 1907	148
26. Vlindernetje februari 1952	160
27. Aafke maart 1907	163
28. Muziek 1952	170
29. Aafke augustus 1907	173
30. Breitner en Van Gogh 1952	180
31. Jacobus tweede helft 1907	183
32. Aafke begin 1909 Broertje	193
33. 1910 Motten en mieren	198

34. Fotoalbum 1952	206
35. Aafke winter 1911	208
36. Mijn moeder en de zee 1952	211
37. Jacobus Weduwnaar augustus 1911	215
38. Aafke augustus 1911 Zonder moeder	225
39. 'Homesick' maart 1952	231
40. Jacobus 1911	235
41. Scheren 1952	238
42. Aafke 1913 Verhuizing en vertrek	239
43. Kostschool voor jongedames in Bussum 1913	246
44. Kaarslicht 1952	255
45. Jacobus 1914 Brief aan Aafke (Jacobus in gedachten terug naar 1899)	257
46. Vervolg brief van Jacobus aan Aafke	270
47. Aafke 1914-1918	278
48. 'Cor en zijn broers' 1899 / aantekening Jacobus 1914	284
49. 1952 In de kantine	287
50. Aafke Eerste liefde 1918	289
51. Aafke 1918 Terugkeer	295
52. 1952 (en 1918 - Hendrika en Aafke)	299
53. Alexander 1918	306
54. Aafke 1918 bezoek	312
55. Alexander 1918	318
56. Aafke op zoek naar Malini 1918	320
57. Aafke 1919-1923	329
58. Aafke 1952 (eerste interview in 1923 met infanterist over Cor van Gogh 1899)	332
59. Ziek 1952	336
60. Alexander 1920 (en Aafke in 1952) over Port Elizabeth oktober 1920	338
61. Malini, een paar jaar later (1949)	346
62. Gevonden 1952 bij mijn vaders oude huis	350
63. Alexander en Aafke 1952 Ware toedracht	353
64. Aafke en Jacobus 1952	356
Noten	359
Literatuur	363
Dankwoord	365

HOOFDSTUK 1

Mijn ouders 1895

Eerste ontmoeting

Mijn moeder was vlak bij de zee geboren. Ze had nog het zout in haar ogen toen ze op haar zestiende de lange zeereis naar het warme, droge zuiden maakte. Haar eigen zee, de koude Noordzee, waar haar vader als schipper voer voor hij even voor een korte groet en een natte kus weer thuiskwam, bleef onafgebroken aan haar trekken, zoals de naald van een kompas altijd naar het noorden blijft wijzen.

Misschien dat haar fascinatie voor zeemeerminnen en schipbreukelingen daarvandaan kwam? Ze vertelde me eens dat haar tranen haar enige herinnering aan de grijsgroene golven waren. Nog nooit was ze zo ver van de oceaan verwijderd als in dit nieuwe continent, hier in de Zuid-Afrikaanse Republiek. Ik begreep later pas dat haar tranen te maken hadden met heimwee, miskramen en het verdriet om haar zusje dat haar had meegenomen naar Pretoria en daar vier jaar later overleed: Geesje. Gezina. Als ik naar mijn moeder keek, zag ik haar oudere zusje als gracieuze schim over haar schouder meekijken. In haar kimono, zoals ze ooit vereeuwigd is.

Mijn vader zei dat ik geboren was met een glimlach op mijn gezicht en dat ik beter dan anderen kon zien wat er in iemands hart leefde. De ware betekenis van woorden begreep ik van

jongs af aan, omdat kleuren en muziek de woorden begeleidden. Mijn eerste herinnering was een gesprek tussen mijn ouders, waarbij ik ambergele kleuren zag als mijn moeder sprak. In mijn vaders stem hoorde ik chocoladebruin. Ze stonden tegenover elkaar. Wat ze precies zeiden, kan ik me niet goed meer herinneren, maar wel dat ze met elkaar spraken in kleine donkere en lichte cirkeltjes. Ik weet ook nog goed dat wanneer mijn moeder lachte de ambergele kleur veranderde in marineblauw. Als ik mijn ogen sloot, werd alles om me heen een lied. En dat lied klonk helder en veilig.

Mijn vader verhief nooit zijn stem. Zijn stem klonk als een muziekinstrument. Zijn stem beschermde me en troostte me. Ik was eens op mijn knie gevallen. Ondanks katoengas en verband stopte de wond niet met bloeden. Bezorgd vroeg mijn moeder de dienstbode Malini een bericht te sturen naar mijn vader. Hij werkte een kippeneindje van ons huis vandaan. Even later stoof hij binnen. Hij pakte mijn hand, ging in de grote fauteuil zitten, trok mij op schoot en vertelde mij het sprookje van Duimelijntje. Het verhaal van de vlinder die het kleine meisje redt. Het bloeden stopte alsof zijn stem genezende kracht had.

Mijn moeder trouwde met mijn vader omdat hij grote armen had en omdat haar hoofd op zijn schouder paste. En hij trouwde met mijn moeder omdat hij geïntrigeerd was door vlinders en haar ogen en jurk hem aan de *gehakkelde aurelia* deden denken. Over het gevoel herboren te zijn toen ze elkaar weer zagen, hoorde ik later pas.

Hoe dan ook, mijn vader Jacobus ontmoette mijn moeder Niesje voor het eerst in 1895. Hij was net een jaar in Pretoria en

begaf zich op een frisse wintermorgen naar het museum waar hij in dienst was. Hij zag hen al van verre, nog voordat hij de straat inliep: twee jonge, modieus geklede vrouwen, net geen meisjes meer. Ze straalden een frêle schoonheid uit. Zelfverzekerd liepen ze onder hun kanten parasol door de Boomstraat, alsof ze geen seconde eraan twijfelden dat ze hier hoorden, in deze stad van zuiver goud, waar avonturiers en veroveraars in hun ambitie over elkaar heen struikelden. In de kleine gemeenschap sprongen Europese nieuwkomers onmiddellijk in het oog. De afstand tussen de standen in het vaderland was groot, maar hier verviel die vaak onder de Nederlanders. Of je nu een dienstmeisje was of een schooljuffrouw, in Pretoria telde vooral waar je geboren was. Kwam je uit het land van kanalen en rivieren, een land zo klein dat op een wereldbol de naam in zee moest worden geschreven, dan had je een streepje voor.

Niesje had Jacobus al zien lopen en ze wist niet hoe het kwam, maar ze voelde wel dat ze iets moest doen om deze man te ontmoeten. Ze treuzelde, keek naar haar zusje, maar zette door en liep wat harder in de richting van het museum.

‘Ik kan je nauwelijks bijhouden,’ had haar zusje gezegd, maar Niesje moest erom lachen en voelde zich als door de wind gedragen.

Vlak bij de trap wendde hij zich half naar hen toe. Zij keek hem aan en voelde het gebeuren. Alsof ze in een wervelwind terecht kwam, waarin het om niets anders draaide dan om water in de windvlaag gevangen zat.

Jacobus glimlachte om het hartelijke gelach van een van de twee. Het klonk als de roep van de frankolijnvogel.

Hij wist van zichzelf dat hij verlegen was en aarzelde. Kon hij de moed opvatten om de meisjes een goedemorgen toe te wensen of zou een simpele knik voldoende zijn? Hij draalde en wachtte een ogenblik halverwege de stenen trap naar de hoofdingang. Voor hij het wist, stonden ze onderaan de trap. Hij lichtte zijn hoed. Hij keek een van de vrouwen aan en voelde het gebeuren. Als een huizenhoge golf die zich langzaam terugtrok naar zee en alleen het essentiële op het strand achterliet.

Zij had zware oogleden en een ontwapenende glimlach. En zei: ‘Goede morgen. We zijn hier net komen wonen. Mogen we binnen een kijkje nemen?’

Jacobus haastte zich te zeggen dat hij daar geen bezwaar tegen had, integendeel, dat het hem deugd zou doen. ‘Swierstra is de naam, maar zeg vooral Jacobus.’

‘Niesje.’ Ze wees naar de vrouw naast haar. ‘Mijn zuster Geesje.’ Ze leken op elkaar, ze hadden allebei een bijna transparante huid en dezelfde tengere gestalte. Niesje had een spitsger gezichtje dan haar zusje. Geesje een meer kinderlijke wanglijn.

‘Goed u te ontmoeten,’ zei Niesje.

Anders dan hij verwacht had bij een jonge vrouw met donkerblond haar en de kleur ogen van een *Aglais io* – hij glimlachte even bij de associatie met zijn favoriete mot, de dagpauwoog – waren haar stem en haar lach hees en diep. Een goede zangstem, schoot hem door het hoofd. Een stem die de lucht schoonspoelde als regen. Ze was zo iemand die je eerst gemakkelijk over het hoofd zag, maar als je langer naar haar keek, raakte je volledig in haar ban en werd ze steeds mooier, net zoals het portret op een foto tijdens het ontwikkelen ervan steeds duidelijker contouren krijgt.

Het museum was al open. De vrouwen liepen achter hem aan naar binnen langs kasten vol schelpen, vogelnestjes, eieren en schedeltjes. Geesje bleef voor een opgezette struisvogel staan en keek vol bewondering naar de zwarte veren. Niesje stond stil voor een glazen vitrine waarin allerlei maten grijze gegroefde stenen waren uitgesteld. Ze keek hem vragend aan.

‘Fossielen,’ zei Jacobus vriendelijk. ‘Overgebleven relictten van vervlogen levensvormen.’

Ze wees naar een voorwerp in de glazen kast, waarin aan de bovenkant een klein gaatje geboord leek. ‘En wat is dat?’ vroeg ze.

‘Een amulet. Zie je, door dat gat was een touwtje getrokken, maar dat is allang weggerot. Het amulet moet ooit ter bescherming om iemands hals hebben gehangen.’

‘Ter bescherming waartegen?’

‘Het kwaad in al zijn vormen.’

‘Hoe komt het museum eraan?’

‘Ik heb de amulet gevonden. Mijn huishoudster zegt dat de amulet mij heeft gevonden, niet andersom. Dat de aarde weet met wie hij haar geheimen kan delen.’ Jacobus keek Niesje onderzoekend aan. Iets in deze vrouw deed hem zijn schroom verliezen. In haar oprechte belangstelling, haar oogopslag, alsof hij haar al jaren kende. ‘Ze zegt dat ik deze amulet had moeten houden, omdat de aarde weet aan wie hij iets moet prijsgeven.’

Geesje kwam bij hen staan.

‘Mag ik u mijn mooiste vondst laten zien, in mijn werk-kamer?’ Hij liep voor hen uit, snel en gehaast, en stopte voor de deur van een kantoortje, naast de ingang meteen links. *Jacobus Swierstra* stond er in zwierige letters op de deur gekalligrafeerd. Hij wroette in zijn jaszak, pakte de sleutel, maar liet die

rinkelend op de grond vallen. Hij bukte, raapte de sleutel op, stak hem in het slot en opende de deur. ‘Na u.’

Een indringende geur ontsnapte uit de kamer.

Niesje sloot haar ogen een paar tellen. Hij zag haar met diepe teugen de lucht opsnuiven. ‘Kruidnagelolie. Voor het behoud van mijn collectie,’ vertelde hij. Hij zette zijn aktetas neer en legde zijn hoed op het bureau.

Twee grote ramen keken uit op de straat, op de zuidzijde, zodat het zonlicht zijn werk niet kon aantasten. Naast de werktafel stond een metalen kabinet met laden. Jacobus was entomologie-assistent en preparateur. Hij werkte het liefst afgezonderd in zijn eigen krappe, maar brandschone kamertje. ‘Dan heb ik tenminste geen last van ratten en stof,’ zei hij. Voor het prepareren van vlinders en motten moest hij nauwkeurig en met vaste hand te werk gaan.

Uit alles bleek hoe trots hij was op zijn beroep. Als iemand de tijd nam om te vragen een detail van zijn verzameling te verduidelijken, kon hij daar urenlang met liefde over uitweiden.

‘Dus dit is uw kantoortje?’ vroeg Geesje. ‘Hier onderzoekt u...?’ Ze keek naar de microscoop.

‘Ja. Hier werk ik. Alle geleedpotigen moeten in kaart worden gebracht. Ik verzamel op dit moment niet alleen vlinders en motten, maar ook spinnen, schorpioenen en ga zo maar door. Het gaat erom dat ze allemaal worden geïnventariseerd. Kijk, dit is bijvoorbeeld een bruine huismot van de sikkelmottenfamilie. Deze motten komen hier frequent voor. Heel typerend zitten er drie of vier vlekken op de donkerbruine voorvleugel...’ hij haperde even en keek de zusjes twijfelend aan. ‘Ik wil u niet vervelen met allerlei bijzonderheden. Misschien wilt u in de grote zaal verder rondkijken?’

‘Nee, juist interessant...’ Geesje knikte wazig. ‘We zijn hier een week geleden aangekomen. Kent u toevallig de heer Van Gogh? We hebben een brief voor hem. Hij werkt voor de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij,’ zei ze.

Jacobus wist meteen dat zij behoorde tot de mensen die wel met belangstelling naar zijn werk vroegen, maar niet naar zijn antwoord luisterden.

Hij had wel van Van Gogh gehoord, maar hem nog nooit ontmoet, zei hij. Er waren hier veel Nederlanders die zich in Pretoria hadden gevestigd om een betere toekomst op te bouwen dan hen in het vaderland te wachten stond. De NZASM alleen al had honderden Nederlanders in dienst: Zassemers.

‘De NZASM is wel een eindje hier vandaan,’ waarschuwde hij. ‘U bent lopend?’

‘Ja, maar het geeft niet. We hebben de tijd. We nemen zo een rijtuig. Ik wil best wat meer weten over de motten. Wat is uw mooiste vondst? Als we u niet van het werk afhouden?’ sprak Niesje.

‘Nee, zeker niet. Zeg maar je tegen mij, hoor.’

Hij ging al naar de kast met laden, maar keek om toen Geesje hem weer afleidde: ‘We zoeken werk. We zouden hier als dienstboden aan de slag gaan maar... ’t Mag van alles zijn. Het liefst in een atelier. Ik kan goed met stoffen overweg. Maar ook stoffen. Afstoffen, bedoel ik.’ Ze gniffelde. Ze keek naar de glimmende hoge hoed op het bureau. ‘Iedereen die buiten de deur komt, moet zijn hoofd bedekken, helemaal in dit land waar de zon veel schijnt. En in de kerk, in het restaurant of op bezoek bij de buurvrouw, overal houdt een vrouw haar hoed

immers op. Hier in Pretoria bestaat wel een stoffenwinkel, maar geen hoedenwinkel. Bij de eerste ontmoeting in die stoffenwinkel werd ik direct afgepoeierd. “Wat jij kunt, kunnen de mensen van hier beter en goedkoper doen,” zei de eigenaar. U kent hem misschien wel? Een heer van middelbare leeftijd. Hij bleef achter zijn toonbank staan.’ Ze lachte erbij, een scherp, hoog lachje.

‘Ja, ja...’ mompelde Jacobus, met zijn gedachten alweer bij zijn microscoop en zeker niet bij hoeden en stoffen. ‘Moeilijk...’

‘We kunnen eigenlijk alles. Dienstbode, kinderreisje, gouvernante...’ ging Geesje onverstoord verder. ‘In Amsterdam hebben we huizen schoongemaakt, strijkwerk gedaan...’

Niesje stootte haar zusje aan en lachte. ‘We zijn hier voor de vlinders.’

Jacobus keek Geesje aan en zei zo gauw niet iemand te weten. ‘Ik zal erover denken,’ beloofde hij. ‘Logeert u, ... je..., in het Grand Hotel?’

Geesje schudde haar hoofd. ‘Nee. Veel te duur. We logeren hier in een pension.’

Niesje deed kordaat een stap naar de kast vol laden. ‘Is dit de verzameling?’

Jacobus schoof een aantal laden open om zijn nieuwe aanwinsten te tonen.

‘Deze, kijk, zie je de schittering als de zon erop schijnt? Die twee poederblauwe ogen op de vleugels? Terwijl deze vlinder als hij zijn vleugels niet openslaat eigenlijk weer nietszeggend is. Dat is mijn mooiste vondst. Een parelmoervlinder. Niet alleen vanwege de prachtige kleuren, maar ook omdat hij zo uniek is. Ik ben hem maar een keer tegengekomen...’

Niesje wees op een grote vlinder met een karmijnrode glans op de vleugels en vier olijfgroene cirkels die leken op ogen. ‘Deze heb ik wel eens gezien.’

Jacobus keek haar verrast aan. ‘De grote nachtpauwoog. Bijzonder dat je die hebt gevonden. Het is een zeldzame nachtvlinder. Niet te verwarren met de dagpauwoog..’

‘Nee. Niet in het echt. Op een tekening in een kunsthandel op het Rokin. Ik ging daar wel eens langs, zomaar om te kijken.’

Belangstelling voor kunst? Interessant, dacht Jacobus. ‘Bernard Houthakker?’ vroeg hij.

‘Ja. Als ik het me goed herinner. Kan ook bij Kunsthandel van Wisselingh zijn geweest. Op het Spui in Amsterdam.’

Geesje hoorde de naam Van Wisselingh en ging bij hen staan.

‘Heb je het over het schilderij?’ vroeg ze Niesje, maar die schudde haar hoofd.

‘Houthakker verzamelt zeventiende-eeuwse schilderijen. Zijn broer woont hier,’ zei Jacobus. Hij vroeg niet verder welk schilderij Geesje bedoelde.

‘Mooi. Dan kunnen we daar ook langs,’ zei Geesje.

De spontaniteit van de beide zusjes verbaasde hem. Hij was de afstandelijkheid gewend van Nederlandse vrouwen in de Transvaal die zich beter wisten en voelden dan de rest, maar deze twee jonge vrouwen waren meisjesachtig vrolijk, lacherig en ongedwongen.

‘Vertel nog wat meer over uw studie,’ vroeg Niesje. Ze legde haar hand op zijn bovenarm.

‘Het doel... u bent ongetwijfeld bekend met de werkwijze waarop...’ stamelde Jacobus. Hij ging net als zij weer op ‘u’ over. ‘Het doel van mijn onderzoek is om de oorsprong van

de species in ruimte en tijd te catalogiseren. Bij iedere vondst noteer ik de plaats waar het exemplaar is aangetroffen en de datum. Dan volgt een wetenschappelijke classificatie: het rijk, de stam, klasse, orde, de naam van de familie, enzovoort. Alle gegevens zijn belangrijk: het landschapstype, de weersomstandigheden, noem maar op. De voldoening ligt erin om elk insect van een goede naam te voorzien en uit te vinden bij welke familie hij past. Vandaar dat elk motje, elk vlindertje en elk larfje en rupsje hoe minuscuul ook, een etiket krijgt. We gebruiken hiervoor de richtlijnen van Linnaeus. Darwin was zijn tijd al...'

'Maar waarom een museum?' onderbrak Geesje hem en hij zag haar een geeuw onderdrukken.

'Het Staatsmuseum is net open. Het is inderdaad een ambitieus project. Onze missie is om de grootste Lepidoptera-verzameling van Afrika aan te leggen. In een museum kunnen we de kennis gemakkelijk aan anderen overbrengen. Conservatie is de kerntaak van ieder museum. En, om een ander voorbeeld te noemen: we kunnen ook insectenplagen voorkomen, als we alles beschreven hebben. Later.'

Niesje lachte. 'Later is voor straks.'

Jacobus staarde haar aan en het bleef even stil.

'Kijkt u eerst naar de plaats en wat dáár te vinden is, of zoekt u naar de insecten, op welke plaatsen zij zich bevinden?'

'Allebei.'

Geesje trok een andere lade open. Rijen vol lichtbruin-grijze motjes op karton geprikt.

'Ah, met deze groep ben ik bijzonder verguld. Ziet u dat ze allemaal een soort snuitje hebben? Als ze volwassen zijn, wordt hun mond kleiner en kunnen ze niet meer eten. Dat geldt voor

de meeste volwassen motten en vlinders. Bij de volwassen maanvlinder, de *Actias selene* bijvoorbeeld, ontbreken de mond-delen en de roltong zelfs helemaal. Nadat die uit hun cocon komen, leven ze nog hooguit twaalf dagen. Hun enige doel is om zich voort te planten. De hele nacht zijn ze op zoek naar een partner. Denk eens in... Een zich verhongerend wezen met maar één doel voor ogen...'

Geesje trok haar wenkbrauwen op. Of verbeeldde Jacobus zich dat? Ze stootte haar zusje aan. 'Kom, we moeten gaan. Veel dank en misschien tot ziens?'

Niesje pakte de hand van Jacobus. Te jong, dacht hij. En ook: ze heeft vast al een ander.

Wat een erudiete man, dacht zij. En ook: ik ben te min voor hem.

Hij liep met hen mee naar de hoofdingang. Niesje volgde haar zusje. Vlak voor ze de trap af was, draaide ze zich nog één keer om. Hun blikken bleven in elkaar haken. Ze keek hem aan alsof ze hem iets wilde vragen, schudde haar hoofd en liep achter Geesje aan.

Een oude vrouw passeerde en staaarde Jacobus aan. Hij voelde zich op de een of andere manier bespied. Haar blik leek hem op onverklaarbare wijze onheil te voorspellen. Waarom? Wat verontrustte hem op dat moment? Hij schudde de gedachte van zich af en liep naar binnen. Begeerte, verlangen, vervulling: dat kwam allemaal later pas. Net zoals wrok, woede en teleurstelling.

Had mijn vader de amulet moeten houden? Dat hij zich die dag als de dag van gisteren kon herinneren, heeft hij mij vaak genoeg verteld. Het was een perfecte, prachtige dag in juli.

Koud. Winters. De hemel strakblauw. En de herinnering aan de open blik en uitbundigheid van de zusjes, vooral die ene, bleef wekenlang door zijn hoofd spoken.